

HISTORIA KORONKI KLOCKOWEJ W ZARYSIE

Koronki przez wieki uważane były za najbardziej ekskluzywne tekstylne wyroby dekoracyjne. Ich popularność oraz kosztowność nieustannie wzrastały aż do momentu opracowania i rozwinięcia maszynowej produkcji na przełomie XVIII i XIX wieku. Masowo produkowane imitacje ręcznie wytwarzanych koronek nigdy jednak nie uzyskały najwyższej jakości oryginałów. Dlatego historia koronczarstwa wciąż cieszy się żywym zainteresowaniem, a rzemiosło jest nadal znane i praktykowane.

Czas oraz miejsce powstania pierwszych koronek do dziś stanowią tajemnicę. Już w starożytnym Egipcie i starożytnych Chinach stosowane były zdobnie wiązane siatki, które dekorowały, a także zabezpieczały krawędzie tkanin. Pierwszymi koronkami niewątpliwie były koronki wiązane. Dlatego bardzo prawdopodobne wydaje się, iż koronkarstwo wywodzi się od sztuki wiązania sieci rybackich.

Nie wiadomo, kiedy dokładnie i skąd umiejętność wytwarzania koronek dotarła do Europy. Niemniej jednak to właśnie w Europie następuje gwałtowny rozkwit koronkarstwa, nierozzerwalnie łączący się z rozwojem sztuki sakralnej oraz dworskiej. Wśród wielu technik koronkarskich za najbardziej szlachetne i luksusowe uważane były koronki klockowe oraz igłowe.

Koronka klockowa swoją nazwę wzięła od narzędzi klocków, za pomocą których jest wytwarzana. Nawet angielska nazwa koronki klockowej – *bobbin lace* – odnosi się do rodzaju klocków wykonanych z kości – *bone*. Na klockach tych nawijane są nici tworzące następnie koronkę. Powstaje ona zawsze na podstawie wcześniej wyrysowanego wzoru przymocowanego do poduszki. Prawidłowy sposób splatania klocków odpowiada za tworzenie określonych wzorów koronek. Rzemiosło to wymaga precyzyjnej znajomości podstaw wszystkich ściegów koronkarskich, ale jednocześnie dużej pomysłowości w

tworzeniu nowych rozwiązań. Wzory koronek, rodzaje narzędzi, przede wszystkim poduszek oraz klocków określają ośrodki koronkarskie w całej Europie.

Pierwsze wzmianki o koronkach klockowych wykonywanych na poduszkach przy użyciu klocków pochodzą z drugiej połowy XV wieku. Natomiast pierwsza znana książka zawierająca wzory koronek klockowych, zatytułowana *La Pompe*, ukazała się w Wenecji w 1557 roku. Zawarte w tej książce wzory sugerują, iż korona klockowa wywodzi się z plecionych pasmanterii. A niektóre motywy prawdopodobnie kopiowane były z koronek igłowych – *reticella*. Cztery lata później, w 1561 roku, w Zurichu została wydana przez Christophera Froschowera książka *Nüw Modelbuch, Allerley Gattungen Däntelschnür*. Autorem tego opracowania jest nauczyciel koronki klockowej uczący w Zurichu, który w 1536 roku przyплыł z Wenecji i znany jest jedynie jako „R.M”. Na uwagę zasługują również książki wydane w latach 1597 i 1616 w Rzymie przez Isabelle Catanea Parasole, która udekorowała je własnoręcznie opracowanymi rysunkami. Na podstawie zawartych w tej publikacji ilustracji można prześledzić ewolucję wzorów koronki klockowej z geometrycznych, charakterystycznych dla wieku XVI, aż do wprowadzenia motywów linearnych, zaokrąglonych ornamentów i wijących się wici popularnych w wieku XVII.

Niewątpliwie na szybki rozwój koronki klockowej w Europie wpływ miało wynalezienie i rozpowszechnienie druku. Dzięki wydawanym i powielanym książkom oraz wzornikom łatwiejsze było popularyzowanie wyrobu koronek. Do dziś niestety nie wiadomo dokładnie, który z ośrodków europejskich był miejscem narodzin koronki klockowej. Wiele źródeł historycznych wskazuje na Wenecję, jednakże jednocześnie bardzo często pochodzenie koronek łączy się z Flandrią, która od XIII do XV wieku była najbogatszym i najintensywniej rozwijającym się ośrodkiem gospodarczym w Europie, zajmującym się tkactwem i produkcją wyrobów tekstylnych. Niemniej jednak Włochy oraz Flandria były najprężniej działającymi ośrodkami koronkarskimi, w których rodziły się nowe wzory kopiowane przez resztę Europy.

Pojawienie się koronki w modzie europejskiej w XV wieku było połączone z przemianami zachodzącymi w ubiorze już od około stulecia. W tym czasie następowała centralizacja władzy politycznej. Umacniały się dwory królewskie i książęce, na których szlachta wykorzystywała ubiór do podkreślenia swojej godności i odrębności. Jednocześnie wzbogacali się kupcy i wzrastała pozycja mieszczan. Starano się zatem, ażeby strój różnicował wszystkie warstwy społeczne. Ubiory stopniowo przekształcały się z długich,

obszernych w krótsze i bardziej dopasowane. Bardzo istotne w wyglądzie zaczęły być elegancja i poczucie piękna. Zgodnie z niepisanymi zasadami mody, koronki na równi z biżuterią oraz haftami stały się szybko symbolem luksusu i bogactwa. Początkowo były to proste wzory, oparte na podstawowych splotach, siateczkach czy też wachlarzykach.

Ponadto w XV wieku we Włoszech zostaje wprowadzona do stroju kobiecego bielizna. Ze względu na przekonania społeczne niektóre elementy garderoby spodniej były rozpowszechniane bardzo powoli. Jednakże od samego początku zdobiono je przede wszystkim koronkami. Ich praktyczne właściwości: wytrzymałość, elastyczność i wygoda w noszeniu sprawiły, że przez wiele wieków możemy zaobserwować nieustający rozwój dekoracji koronkowej w bieliźnie zarówno damskiej, jak i w męskiej.

Na przełomie XV i XVI wieku, wraz z intensywnym rozwojem handlu dalekomorskiego, bardzo silną pozycją w Europie zaczęła się cieszyć Hiszpania. To tu tworzył się wzorzec mody europejskiej, głównie dzięki sprowadzanym z Bliskiego Wschodu wyrobom tekstylnym: pięknym jedwabnym tkaninom z Persji, Iraku czy Syrii oraz bawełny z Egiptu i Indii. Na gwałtowny rozwój gospodarki tekstylnej na Półwyspie Iberyjskim bardzo szybko zareagowały pozostałe ośrodki przemysłu włókienniczego i pasmanteryjnego. W tym też czasie następuje początek największego rozkwitu koronki klockowej.

We włoskich miastach: Genui, Florencji, Rzymie, a przede wszystkim w Wenecji koronka klockowa, intensywnie eksportowana na całą Europę, zaczyna ewoluować. Pomimo tego, że wszystkie te ośrodki posiadały jednakowe podstawy rzemiosła artystycznego, to w XVI wieku następuje widoczna indywidualizacja wyrobów rękodzielniczych. Wenecja była niewątpliwie cały czas najbardziej znaczącym ośrodkiem koronkarskim, w którym rozwijała się równolegle koronka igłowa. Niemniej jednak zachwycać zaczęła też koronka genueńska, która w dużym stopniu opierała się na kopiowaniu wzorów koronki igłowej – *reticella*. Bardzo charakterystycznym motywem dla tej koronki były drobne ornamenty przypominające ziarna prosa, migdałów ułożone przeważnie w rozety. Ze względu na perfekcyjność artystyczną oraz techniczną koronka genueńska stała się wzorem dla nowo powstających ośrodków koronkarskich na Wybrzeżu Liguryjskim oraz na Malcie. W wieku XVI ogromnym zainteresowaniem zaczęła również cieszyć się koronka metalowa wykonywana z cienkich blaszek, drucików, a także z nici z opłotem metalowym, najczęściej srebrnym i srebrnym złożonym. Produkowano ją głównie w Genui oraz we Florencji. Popyt na tego rodzaju koronki wraz z pasamonami oraz galonami z pewnością zwiększył się po czterokrotnie

wydanym w Hiszpanii zakazie zdobienia strojów złotymi i srebrnymi haftami (1515, 1520, 1523, 1534). Prawa antyzbytkowe wydawane były w całej Europie i pomimo tego, że nie zawsze przyjmowano je natychmiastowo, to jednak w dużym stopniu wpływały na zmieniającą się modę.

Koronka klockowa wykonana z nici lnianej charakteryzuje się swoistą sztywnością, co przypuszczalnie przyczyniło się do tworzenia trójwymiarowych dekoracji koronkarskich. W połowie XVI wieku pojawia się po raz pierwszy najbardziej fantazyjny sposób zastosowania koronek w postaci krezy. Wywodzi się od riuszki, delikatnej dekoracji okalającej szyję. Rozmiary krezy stopniowo zwiększały się aż do zastosowania drucianej konstrukcji unoszącej krezę wysoko ponad kark. Były stosowane zarówno w stroju damskim, jak i męskim. Krezy w Hiszpanii zostały zakazane w 1623 roku. Nie wpłynęło to jednak negatywnie na rozwój koronek, wręcz przeciwnie, wiek XVII był czasem najwyższego kunsztu rękodzielnictwa, a także najbogatszego zastosowania wyrobów koronkarskich w strojach, dekoracji wnętrz, powozów oraz w różnorodnych przedmiotach użytku codziennego. Wpływy stroju hiszpańskiego najdłużej zachowały się w modzie holenderskiej. Szesnastowieczne flamandzkie koronki o ząbkowanych brzegach tworzyły początkowo krezy, a następnie kołnierze o charakterystycznej czystej bieli materiału.

Na początku XVII stulecia niezmiennie najbardziej znaczącymi ośrodkami koronkarskimi pozostawały Wenecja i Flandria. Handel wyrobami tekstylnymi w bardzo istotny sposób wpływał na gospodarkę europejską. Kraje, które nie produkowały koronek, wydawały ogromne pieniądze na ich sprowadzanie. Z tego względu we Francji Armand Jean Richelieu próbował ograniczyć nadmierny import wyrobów koronkarskich wydawanymi edyktami zakazującymi między innymi noszenia koronek. Jednakże nie przynosiło to wystarczającego efektu. W konsekwencji Jean Baptiste Colbert postanowił sprowadzić z Wenecji około trzydzieści koronczarek i rozpocząć krajową produkcję. W 1665 roku we Francji powstaje pierwszy cech koronkarski zrzeszający najznakomitszych mistrzów. Rok później założone zostają pierwsze manufaktury koronkarskie. Początkowo wzory wykonywanych koronek były analogiczne do wzorów weneckich oraz flandryjskich, jednakże w niedługim czasie zaczęły się kształtować koronki charakterystyczne dla ośrodków francuskich. Za najbardziej znane uważa się koronkę paryską oraz *valenciennes*. Różniły się między sobą przede wszystkim sposobem wykonywania tła oczkowego, ale także opracowywaniem wzorów kwiatowych. We Francji przy ośrodkach koronkarskich bardzo

szybko powstawały również szkoły, spośród których najbardziej znane znajdowały się w Chantilly, na południe od Paryża, która funkcjonowała do końca XVIII wieku, oraz założona w 1725 roku szkoła w Valenciennes.

Popyt na koronki klockowe niewątpliwie zwiększała panująca dekoracyjna moda francuska, której wpływy w Europie stawały się coraz bardziej rozległe. W strojach kobiecych koronkami dekorowane były dekolty sukni, które na początku panowania Ludwika XIV przybrały formę dużych kołnierzy. Obszywano nimi również mankiety, a z czasem zaczęto także aplikować je na spódnice. Jednak stroje damskie wydają się skromniejsze od strojnych ubiorów męskich, gdzie koronkami ozdabiane były nie tylko kołnierze czy mankiety, ale także pozostałe części garderoby, jak spodnie oraz rękawice.

Powstanie nowego ośrodka koronkarskiego przyspieszyło rozwój dotychczas istniejących manufaktur w Brukseli, Malines, Gandawie oraz Brugii. Do również znanych i znaczących ośrodków w południowych Niderlandach należą: Antwerpia, Binche, Enghien, Lier, Lille czy też Ypern. Koronkarstwo w tym regionie mistrzostwo osiągnęło w XVIII wieku, czego przykładem jest duża liczba rozpowszechnionych na całą Europę wzorów koronek, których nazwy pochodzą właśnie od tych centr sztuki koronkarskiej. Powstające nowe wzory oparte były głównie na motywie wijącej się linii, z bujnymi ornamentami kwiatowymi. Podobnie jak w przypadku koronek wyrabianych we Francji różniły się między sobą sposobem opracowania tła oczkowego, ich gęstością, doborem nici oraz kompozycją ornamentów. Niejednokrotnie wzory charakterystyczne dla jednego ośrodka były również stosowane w innych manufakturach. Przykładem może być rodzaj delikatnej koronki zwany *lille*, o zaokrąglonym oczkowym tle udekorowanym kropkami, punktami oraz wzorem roślinnym wypełnionym płóciakiem, który początkowo był wytwarzany w Lille, potem również w Le Puy, a także w Anglii i Danii. XVIII-wieczne wyroby koronkarskie stawały się coraz bardziej delikatne i subtelne, czego ilustracją jest popularna belgijska koronka *binche*, której siatkowe tło *neige* to kombinacja gwiazdek i kótek.

Koronki klockowe wyrabiane na terenie dzisiejszej Belgii, Holandii oraz północnej Francji cieszyły się ogromną popularnością w wielu krajach europejskich. Znaczna ilość sprowadzanych do Anglii wyrobów koronkarskich przyczyniła się między innymi do tego, że w XVII wieku zostały wydane zakazy ich importowania na Wyspy Brytyjskie. Początek koronkarstwa angielskiego wywodzi się najprawdopodobniej z pracy uchodźców flamandzkich. Nie dziwne więc, że pierwsze wzory były analogiczne do koronek brukselskich.

Najbardziej znanym angielskim ośrodkiem, do dziś kojarzonym z koronką klockową, jest Honiton, dla którego najbardziej charakterystycznymi wzorami są mięsiste motywy roślinne wypełnione siekanką lub płóciem, zwane gipiurą Honiton.

Nieustający popyt na dekoracje koronkowe w XVIII-wiecznym stroju najprawdopodobniej spowodował również to, że koronka zaczęła być jednym z ornamentów broszowanych i lansowanych tkanin. Wśród bardzo popularnych dekoracji kwiatowych w połowie stulecia zaczęto stopniowo wprowadzać elementy wijących się wstęg koronkowych. Przeplatały się one z występującymi motywami roślinnymi, tworząc całość kompozycji, a czasem występując w roli delikatnego, drugiego planu. Motyw wijącej się wstęgi koronkowej stał się tak bardzo powszechny, że zaczął być nawet wykorzystywany w samych koronkach, czego przykładem są koronki brukselskie. Ośrodek ten do wytwarzania koronek klockowych oraz igłowych wykorzystywał bardzo cienkie nici lniane, dzięki czemu powstające tam wyroby były uważane za jedne z najdoskonalszych. Bruksela na przełomie XVIII i XIX wieku wyspecjalizowała się również w produkcji koronek kombinowanych, łączących różne techniki koronkarskie.

Druga połowa XVIII wieku to okres, który w definitywny sposób wpłynął na historię koronki klockowej. W tym czasie w Anglii, w Nottingham powstaje pierwszy pomysł użycia manufaktur pończoszniczych do wyrobu koronek. Początkowo wyrabiana w ten sposób koronka nie odniosła żadnego sukcesu, jednak pragnienie zmechanizowania dotąd jedynie ręcznie wytwarzanych dekoracji tekstylnych przyczyniło się do zbudowania maszyny koronkarskiej. Gwałtowny rozwój przemysłu koronkarskiego na początku XIX wieku spowodował, iż prestiż oraz luksus koronek ręcznie wyrabianych zaczął stopniowo maleć. Wynikało to przede wszystkim ze stosunkowo niskiej ceny koronek maszynowych, które stały się osiągalne również dla mniej zamożnej społeczności. W czasie kiedy na zachodzie Europy widoczny jest upadek ręcznie wykonywanych koronek klockowych, w Niemczech oraz w Czechach następuje wzrost ich produkcji. W krajach Europy Środkowej powstawały ukierunkowane szkoły, a w Czechach panował nawet obowiązek uczenia się koronkarstwa w szkołach powszechnych. Umiejętność ta, choć była dla najuboższych ludzi niekiedy źródłem utrzymania, niestety nie przynosiła już znacznych dochodów. Rozwijająca się maszynowa produkcja stopniowo zaczęła wypierać z rynku ręcznie wyrabianą koronkę, ponadto sytuacja polityczna Europy spowodowała, iż wiele miast Francji oraz Włoch, w których przez wieki kwitł przemysł koronkarski, zaczęło powoli tracić na znaczeniu. Dekoracje

koronkowe nie zostały jednak wyeliminowane z obowiązującej w XIX wieku mody. Jedną z popularnych aż do XX wieku koronek była koronka *duchesse*, wyrabiana z wybielonej nici bawełnianej, z której powstawały suknie oraz welony.

Na przełomie XIX i XX wieku następuje nieśmiały renesans koronki klockowej. We Francji, po prawie całkowitym upadku rzemiosła, podejmuje się próby wznowienia koronkarstwa ręcznego. Na wschodzie Europy oraz w basenie Morza Śródziemnego, m.in. na Krecie, powstają nowe szkoły. W tym czasie koronki klockowe zaczynają wchodzić do sztuki ludowej. Powstają nowe wzory, które często wykonywane są z grubszych nici. Na początku XX wieku w wielu krajach wydawane są publikacje opisujące historię oraz charakterystykę rodzimych ośrodków koronkarskich. Jednakże zryw ten nie jest długotrwały, gdyż trwa tylko do wybuchu pierwszej wojny światowej. Stan ekonomiczny oraz gospodarczy Europy w dwudziestoleciu międzywojennym, a następnie druga wojna światowa sprawiają, że koronkarstwo przestaje być opłacalnym zawodem. Na przykład w 1940 roku w Honiton, w angielskim ośrodku koronkarskim nie było już żadnej koronkarki, która utrzymywałaby się z tego rzemiosła. W tym czasie zamyka się wiele szkół sprofilowanych, a sztuka koronkarska zostaje w wielu ośrodkach europejskich zupełnie zapomniana.

Dopiero wiele lat po zakończeniu drugiej wojny światowej, niekiedy wyłącznie na podstawie znajdujących koronek, wzorów oraz dokumentów stopniowo odradza się ręcznie wykonywana koronka klockowa. Na nowo poszczególne ośrodki europejskie badają dzieje swojego rzemiosła, organizują kursy oraz szkolenia, a także zakładają muzea, jak na przykład muzeum koronki otwarte w 1981 roku w Burano, koło Wenecji.

W Polsce koronka klockowa zagościła stosunkowo wcześnie – już w pierwszej połowie XVI wieku. Dzięki królowej Bonie, która propagowała szeroką kulturę, modne we Włoszech wyroby koronkarskie zaczęły być również stosowane w strojach polskich możnowładców. Pomimo sprowadzenia na dwór królewski w Krakowie włoskich mistrzów, w Polsce niestety nie powstał żaden znaczący ośrodek. Przez cały okres świetności oraz rozwoju koronkarstwa na zachodzie Europy koronki klockowe były do Polski nieustannie sprowadzane. Tutaj otrzymały spolszczone nazwy, odpowiadające głównie ośrodkom, z których pochodziły: *pondeflandri* – koronka flandryjska importowana w XVII i XVIII wieku, *pondeparis* – koronki sprowadzane z Francji w XVIII wieku, czy też *pondespani* – koronki wytwarzane we Francji pod nazwą koronek hiszpańskich, które były importowane w wieku XVII.

W Polsce w XVII wieku sztuka koronkarska była znana na dworach, gdzie wyrabiały ją głównie kobiety. Wydaje się jednak, że umiejętność ta nie wpływała w znaczący sposób na gospodarkę kraju. Najbardziej popularna była kampanka, czyli wąskie pasy koronki klockowej oparte na najprostszycy wzorach, służące do poszerzania sprowadzanych koronek francuskich, oraz antualaż – szerokie pasy koronki oparte na wijących się wzorach roślinnych, z których najprawdopodobniej wywodzi się późniejsza koronka ludowa.

Dopiero w wieku XVIII, głównie na południu Polski, zaczynają stopniowo powstawać ośrodki koronkarskie. Ponadto w manufakturze w Horodnicy i Łosośnie pod Grodnem w latach 1777–1780 udokumentowany został wyrób złotej koronki. Wśród zatrudnionych mistrzów w grodzieńskiej fabryce jedwabiu koronkę wytwarzała jedyna kobieta o nazwisku Heisler, pochodząca z Saksonii. Niestety tragiczne rozbiorowe losy Polski doprowadziły do całkowitego upadku polskiego rzemiosła, w tym również rozwijającego się koronkarstwa. Dlatego wiek XIX w Polsce, tak jak w całej Europie, jest czasem regresji ręcznie wykonywanych koronek klockowych. Dopiero pod koniec stulecia następuje odrodzenie tego rzemiosła artystycznego. Na nowo powstają szkoły oraz ośrodki koronkarskie. W 1883 roku w Zakopanem, dzięki darowiźnie Heleny Modrzejewskiej, została założona Krajowa Szkoła Koronkarstwa, która była jedną z pierwszych na świecie zawodowych szkół dla kobiet. W tym samym czasie powstały podobne placówki w Bobowej (1899), we Lwowie, Kańczudze, Muszynie, Przeworsku czy Starym Sączu. Koronkarstwo staje się formą zarobku dla uboższej społeczności, a jednocześnie jest elementem propagowania polskości poprzez tworzenie narodowego stylu. Wzory koronek były niejednokrotnie tworzone przez znakomitych, polskich artystów, dlatego pomimo ludowego charakteru niosą w sobie niezwykle bogactwo. Projektantami najbardziej charakterystycznych zakopiańskich koronek klockowych byli m.in. Karol Kłosowski oraz Mieczysław Szopiński. Rozkwit koronki klockowej następuje w dwudziestoleciu międzywojennym, kiedy po odzyskaniu niepodległości poszukiwane były wszystkie nurty sztuki podkreślające wyjątkowo polski charakter. Przykładem wysokiego rzemiosła koronkarskiego w Polsce jest złoty medal na światowej wystawie sztuki dekoracyjnej w Paryżu, jaki otrzymała w 1925 roku Krajowa Szkoła Koronkarstwa w Zakopanem za prezentowane koronki klockowe projektu Kłosowskiego. Inna dobrze prosperująca szkoła koronkarstwa charakteryzująca się secesyjnymi wzorami została założona na Śląsku przez księżną Marię Hochberg von Pless i przetrwała do 1945 roku.

Niestety również w Polsce odczuwalne są skutki intensywnie rozwijającej się maszynowej produkcji koronek. Przykładowo w 1989 roku Karol Jan Szlenkier wraz z Wydźgą i Weyerem zakładają w Warszawie Fabrykę Firanek, Tiulu i Koronek. Natomiast kolejna Warszawska Fabryka Koronek S. Landau Sp. Akc powstała już w 1905 roku. Ze względu na prężnie rozwijający się przemysł tekstylny na początku XX wieku niektóre ośrodki kształcące młode koronkarki zostają zamknięte. Przykładem jest Krajowa Szkoła Koronkarska w Bobowej, która została zamknięta w 1912 roku decyzją wydziału krajowego. Jako powód podano istnienie fabryk produkujących koronki oraz mały zbyt wytwarzanych tam wyrobów. Nie pomogły nawet liczne sukcesy uczennic szkoły: w 1902 roku brązowy medal na wystawie w Sait Luiz oraz złoty medal w San Francisco w 1905 roku. Szkoła w Bobowej została ponownie otwarta po drugiej wojnie światowej w 1946 roku. W tym czasie następuje stopniowy zanik zainteresowania rzemiosłem artystycznym, w tym również koronką klockową. Z tej przyczyny dla ratowania niezwykłego rękodziela w 1994 roku powstało Stowarzyszenie Twórczości Regionalnej w Bobowej, które w 2000 roku zainauguowało coroczny Międzynarodowy Festiwal Koronki Klockowej. Obecnie koronka klockowa znów zaczyna cieszyć się coraz silniejszym zainteresowaniem, o czym świadczą licznie organizowane w całej Polsce szkolenia i kursy.

Wybrana bibliografia:

Azzopardi C., *Gozo lace*, Gozo-Malta 1999.

Boucher F., *Historia mody*, Warszawa 2003.

Chruszczyńska J., Orlińska-Mianowska E., *Tkaniny dekoracyjne. Przewodnik dla kolekcjonerów*, Warszawa 2009.

Mańkowski T., *Polskie tkaniny i hafty XVI–XVIII w.*, Wrocław 1954.

Michałowska M., *Leksykon włókiennictwa*, Warszawa 2006.

Modes-Dudrewiczowa M., *Koronki klockowe*, Kraków 1937.

Notore C., *Merletti e ricami*, Bologna 2005.

Orlińska-Mianowska E., *Modny świat XVIII wieku*, katalog wystawy, Warszawa 2003.

Pulchra ornamenta, La Collezione dei Merletti di Montecassino, Montecassino 2001

Steczek M., *Wzornik koronek klockowych*, Warszawa 1988.

Strony internetowe:

www.madein.waw.pl

www.ck.bobowa.pl

www.koronkaklockowa.wordpress.com